

Валентина ЖИВКОВИЋ*

Балканолошки институт САНУ

Београд

ПОМЕНИ ГРОБНОГ МЕСТА У ТЕСТАМЕНТИМА КОТОРАНА (1326–1337)**

Анстракт: У раду се разматрају помени гробног места у оквиру сачуваног корпуса тестамената Которана из времена од 1326. до 1337. године. Основни задатак рада јесте утврђивање заступљености ове врсте завештања у оквиру формалне и садржајне структуре легата *ad pias causas*, а потом и анализа избора гробног места са становишта ширег контекста фунерарне праксе у касносредњовековном Котору.

Кључне речи: тестаменти, касносредњовековни Котор, гробно место, легати *ad pias causas*, катедра Светог Трипуна, фрањевачки манастир, *prandium pro anima*.

Први сачувани корпус тестамената у оквиру судско-нотарских исправа которске општинске канцеларије датира из времена 1326–1337 године. У питању је 74 тестамената – 40 женских и 34 мушка.¹ Може се претпоставити да је бележење последњих завештања већ имало установљену традицију у Котору. О томе сликовито сведоче сачувани појединачни тестаменти из ранијег периода, као и развијена нотарска

* valentina.zivkovic@bi.sanu.ac.rs

** Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије *Средњовековно наслеђе Балкана: институције и култура* (Ев. бр. 177003).

¹ У питању је објављена архивска грађа: *Kotorski spomenici. Prva knjiga kotorskih notara od god. 1326–1335*, ed. A. Mayer, Zagreb 1951 (даље: *MC*, I) 5–11; *Kotorski spomenici. Druga knjiga kotorskih notara god. 1329, 1332–1337*, ed. A. Mayer, (даље: *MC*, II) Zagreb 1981.

форма тестамената из треће и четврте деценије 14. века.² Наиме, у средњовековним комунама на источној обали Јадрана од друге половине 13. века паралелно са развојем судско-нотарских канцеларија може се пратити континуирани развој састављања тестамената људи из свих друштвених слојева. Кључни утицај на широко прихватање праксе записивања последњег завештања извршила је црква, давањем посебног значаја опоруци у оквиру идеје о припреми за добру смрт. Ову потребу црква је посебно истакла запретивши казном екскомуникације онима који нису обавили последње рачуне с Богом. Услед тога, код верника је порастао страх од смрти без последњег причешћа, исповедања греха и опоручних девоционалних завештања неопходних за спас душе.³

² О средњовековним которским тестаментима, в. Н. Фејић, *Которска канцеларија у средњем веку*, Историјски часопис 27 (1980) 5–62; Н. Богојевић-Глушчевић, *Forme testamenta u srednjovjekovnom kotorskom pravu*, *Iz pravne prošlosti Kotora*, Podgorica 1999, 33–37; Ђ. Бубало, *Српски номици*, Београд 2004; Н. Богојевић-Глушчевић, *Поријекло и установљење нотарске службе у средњовековним источнојадранским градовима*, *Бока* 27 (Херцег – Нови 2007) 7–15.

³ Промене које су се догодиле у позносредњовековним градским друштвима на источној обали Јадрана, посебно у оквиру религиозности, начина живота и социјално-економских односа, имале су снажан одјек на развој тестаментарне праксе. Наиме, од времена зрелог средњег века, број људи који су желели да имају овај приватно-правни документ био је у сталном порасту. О развоју и особеностима опоручног записа у далматинским градовима писали су: Н. Клаић, *Problem najstarije dalmatinske privatne isprave*, *Зборник радова Византолошког института* 13 (1971) 57–74; З. Јанковић Römer, *Na razmeđi ovog i onog svijeta. Prožimanje pojavnog i transcendentnog u dubrovačkim oporukama kasnoga srednjeg vijeka*, *Otium* 2 (1994) 3–15; М. Карбић, З. Ладић, *Oporuke stanovnika grada Trogira u arhivu HAZU*, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* 43 (2001) 161–254; G. Ravančić, *Oporuke, oporučitelji i primatelji oporučnih legata u Dubrovniku s kraja trinaestoga i u prvoj polovici četrnaestog stoljeća*, *Povijesni prilozi* 40 (2011) 97–120; З. Ладић, *Last Will: Passport to Heaven. Urban Last Wills from Late Medieval Dalmatia with Special Attention to the Legacies Pro Remedio Animae and Ad Pias Causas*, Zagreb 2012. О завештањима *ad pias causas* у оквиру детаљно анализираних тестамената из неколико средњовековних далматинских комуна, писао је: З. Ладић, *O nekim oblicima brige za siromašne i marginalne pojedince i grupe u dalmatinskim komunama u kasnom srednjem vijeku*, *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU* 20 (2002) 1–28; idem, *Legati kasnosrednjovjekovnih dalmatinskih oporučitelja kao izvor za proučavanje nekih oblika svakodnevnog života i materijalne kulture*, 1–28.

Као и у другим градовима, право наслеђивања у средњовековном Котору било је прописано статутарним одредбама.⁴ То је и главни разлог зашто је садржај последњих завештања Которана усмерен углавном на каритативна даривања *ad pias causas* у оквиру тежњи за спасење душе након смрти. Попут других питања и овај лични чин је био регулисан статутарним одредбама. Статут је ограничавао завештања *ad pias causas*, тако да је отац породице могао оставити четвртину имовине за спас душе, а остатак наследницима (*O raspoređivanju imovine muža kad mu dođe smrtni čas*).⁵ О значају који је придаван завештањима зарад спасења душе (*de salute animæ*) у Котору сведочи одредба Статута у којој се овај концепт нарочито истиче: *Mi Komuna kotorska, želeći sve urediti po pravdi, dati pravila i načine postupanja u onim stvarima koje izgledaju i bile su neuređene, nadasve brinući se trezveno o onim koje se tiču spasa duše utvrđujemo, određujemo i želimo da se neprikosnoveno poštuje da svaki Kotoranin i građanin Kotora, koji stanuje u našem gradu Kotoru, podoban i sposoban, koji hoće da sačini testament i da se pobrine o spasu svoje duše i zemaljskih dobara koji nema vrijednost preko 100 perpera, može ako bi htio, da sačini testament sam bez svjedoka ako bi sam znao da piše, i biće valjan*.⁶

Тестаменти као саставни делови судско-нотарских исправа у којима је записана последња воља о дистрибуцији побожних и других легата након смрти опоручитеља, представљају важан историјски извор за истраживање многобројних питања.⁷ Налазећи се на граници између

⁴ У наслову одредбе се потврђује потпуна слобода коју отац има у расподели имовине – *Quod pater de suo potestatem omnimodam habeat disponendi*, *Statut grada Kotora*, knj. 2, Kotor 2009 (cap. CLXXXV) 226.; И. Синдик, *Комунално уређење Котора од друге половине XII до почетка XV столећа*, Београд 1950, 128–135. За живота, муж је управљао жениним миразом, али је после смрти морао да врати жени мираз тачно онако какав је и донела у брак. Питање мираза детаљно је обрадила: L. Blehova Čelebić, *Žene srednjovekovnog Kotora*, Podgorica 2002, 41–83, 142–148, et passim.

⁵ *Statut*, knj. 2, 224 (cap. CLXXXII *De ordinatione viri, cum venerit ad mortem*). Жена је могла слободно располагати четвртином мираза *quartum dotis* и завештати га за спас душе. *Statut*, knj. 2 (cap. CXLXI *De dote et Parchiuiie*) 209–210.

⁶ *Statut*, knj. 2 (cap. CCCCXXXV *De testamentis, & Commissarijs testamentorum correctiones vltimæ*) 341–344.

⁷ О тестаментима као историјским изворима, cfr. J. Murray, *Kinship and Friendship: The Perception of Family by Clergy and Laity in Late Medieval London*, *Albion: A Quarterly Journal Concerned with British Studies*, Vol. 20, No. 3 (Autumn, 1988) 369–385; S. Kelly Wray and R. Cossar, *Wills as Primery Sources, Understanding Medieval Primery Sources: Using Historical Sources to Discover Medieval Europe*, ed. J. T. Rosenthal, New York 2012, 59–71.

„овоземаљског“ и преласка душе у „онај свет“, завештања која се тичу организовања сахране и одређивања гробног места представљају најдиректније суочавање са близином сопствене смрти и као такви задиру у концепт *memento mori*.⁸

Све до 19. века када је донета забрана о сахрањивању унутар градских бедема, у Котору је постојао обичај сахрањивања у црквама у самом граду, као и на гробљима у оквиру фрањевачких и доминиканских манастира који су се налазили изван зидина, у непосредној близини града. О сахрањивању у позносредњовековном Котору сазнајемо на основу више врста извора: археолошких налаза гробница и сачуваних гробних плоча, често са епитафима, у трима највећим градским црквама – Катедрали, Светој Марији Колеђати и Светом Михаилу.⁹ Важна сазнања о местима сахрањивања и донекле фунерарним обичајима пружају писани извори. Помен сахрањивања се среће у статуту Котора, у одредби о наслеђивању имовине умрлог у случају када нема живих рођака. Прописано је да у случају ако нема наследника, четврти део имовине умрлог или умрле треба да припадне оној цркви у којој су сахрањени. А остатак, три четвртине, припадају Комуни Котора.¹⁰ Више података пружају прописи

⁸ Док сахрањивање пропадљивог тела изражава бригу са становишта живота и „овог света“, завештањима за одржавање миса и комеморација изражава се духовна димензија смрти и вера у спасење душе, Т. S. R. Boase, *Death in the Middle Ages: mortality, judgment, and remembrance*, New York 1972; P. Ariès, *Western attitudes toward death: from the Middle Ages to the present*, Johns Hopkins University Press, 1975; F. Arijes, *O modernom osećanju porodice u testamentima i prema stanju grobova*, Eсеји о историји смрти на Западу, Београд 1989, 142–152; P. Metcalf, R. Huntington, *Celebrations of death: the anthropology of mortuary ritual*, Cambridge University Press 1991; V. Harding, *Whose body? A study of attitudes towards the dead body in early modern Paris*, The place of the dead: Death and remembrance in late medieval and early modern Europe, ed. B. Gordon, P. Marshall, Cambridge University Press 2000, 170–187. О надгробним обележјима и погребним обредима у средњовековној Србији, в. В. Ђоровић, *Прилог проучавању начина сахрањивања и подизања надгробних споменика у нашим крајевима у средњем вијеку*, Старинар 4 (1877) 127–147; Д. Поповић, *Српски владарски гроб у средњем веку*, Београд 1992; Ј. Ердељан, *Погребни обреди и надгробна обележја*, Приватни живот у српским земљама средњег века, ур. С. Марјановић-Душанић, Д. Поповић, Београд 2004, 419–443.

⁹ Програм сликане декорације у овим црквама одликује се снажном фунерарном и есхатолошком симболиком, В. Живковић, *Религиозност и уметност у Котору (XIV–XVI век)*, Београд 2010, 195–207.

¹⁰ *Statut*, knj. 2 (cap. XL, *De succcessionibus honorum defunctorum ab intestato*) 384.

религиозних братовштина, који датирају из каснијег периода, али се свакако може претпоставити да су у питању раније установљени и прихваћени обичаји.¹¹ Писани извор који би требало да пружи обиље непосредних информација о избору гробног места и бележење детаља сахрањивања, јесу опоруке. Међутим, када је реч о учесталости овог завештања, у опорукама састављеним у далматинским и појединим италијанским градовима постоје велика варирања. У питању је пракса која је зависила од установљених нотарских формула или од обичаја одређивања гробнице за живота од стране опоручитеља.¹² У которском корпусу опорука из времена 1326–1337. године конкретни помени места укопа се изузетно ретко срећу. Од 74 опорука тек седам опоручитеља је поменуло своју сахрану и гробницу, било да се ради о избору гробног места, сахрани или о украсу гробнице.¹³

Као жељена места укопа Которана најчешће се помињу катедрала Светог Трипуна и гробље фрањевачког манастира. У оквиру фрањевачког манастира изван јужних градских бедема, налазило се велико гробље. На основу писаних докумената и сачуваних плоча с уклесаним грбовима и

¹¹ О кључној, сепулкралној, улози братовштина, в. J. Henderson, *Religious Confraternities and Death in Early Renaissance Florence*, Florence and Italy. Renaissance Studies in Honour of Nicolai Rubinstein, ed. P. Denley, C. Elam, London 1988, 383–394.

¹² Разматрајући тестаментарне помене сахрањивања у Дубровнику с краја 13. до средине 15. века, Ђурђица Петровић је претпоставила да је добијање гробног места одређивано договором са прокуратором цркве у којој је опоручитељ желео да почива и тиме објашњава велики број дубровачких опорука у којима се не помиње гробница нити сахрана. Друга могућност коју је Ђ. Петровић понудила јесте да су се епитропи опоруке старали у случајевима када опоручитељ није одредио место укопа, Ђ. Петровић, *Прилог проучавању средњовековних градских гробаља*, Гласник Етнографског музеја у Београду 35 (1972) 69–86. У опорукама састављеним у Сијени пре краја 15. века ретко се среће помен организације сахране већ само трошкова везаних за укуп. За разлику од Сијене, у Пизи се срећу брижљиви и детаљни помени сахрањивања од најранијих сачуваних опорука, будући да би нотари на почетку састављања тестаментa питали опоручитеља за жељено гробно место. О томе, в. S. K. Cohn, *The Cult of Remembrance and the Black Death. Six Renaissance Cities in Central Italy*, The Johns Hopkins University Press 1992, 121–159. Врло слична пракса се може запазити и у обрађеним опорукама Задра и Трогира с краја 13. и почетка 14. века. Занимљиво је да се у Задру као најчешће место укопа наводи гробље фрањевачког манастира. cfr. Z. Ladić, *Last Will: Passport to Heaven*, 321–322; 326–327; 330–331, 332; 333–334; 337.

¹³ *MC*, I, 438, 628, 680, 1132; *MC*, II, 886, 917, 1042.

епитафима, сазнаје се да су, осим редовника, на овом месту гробнице имале многе которске властеоске породице. Поред њих, фрањевачко гробље је било и место сахрањивања занатлија, чије сачуване надгробне плоче показују симболе њихових занимања (маказе, чекић, клешта, секира, чарапе, стругач за обраду коже).¹⁴

Которски бискуп Дарша Мелициака (1326–1328), приликом завештања своје библиотеке фрањевцима 1327. године изразио је жељу да буде сахрањен у цркви фрањевачког манастира, а которским фрањевцима је оставио књиге за спас своје и душе својих предака.¹⁵ У фрањевачком манастиру желео је да почива и Базилије Матов који је у својој опоруци изразио жељу да га фрањевци испрате до гробнице: *Item volo, quod si deus de hac vita iuxerit animam meam transire, fratres minores corpus meum cum cruce eorum consocient, et ad locum suum ferant, et nullus clericorum huius ciuitatis officium suum super corpus meum faciant.* Базилијеви родитељи су такође били сахрањени на гробљу фрањевачког манастира, што сазнајемо из његовог првог завештања да фрањевци одржавају помене и мисе да се не забораве његови преци (*ut mei defuncti non jacent sine memoria*).¹⁶ Јован (Џиво) Марина Главатија је такође одредио да буде сахрањен код которских фрањеваца, покрај свога оца (*Eligo sepulturam michi apud fratres minores in Catharo cum patre meo ibi*). Фрањевцима који дођу на његову сахрану (*inuenti fuerint in morte mea*) завештао је тунику и ципеле, напоменувши: *Item, si frater Lucas de Cataro non interfuerit in morte mea, habeat perperos septem Venetos pro tunica et soleis.* Важно је нагласити да у Јовановој опоруци преовлађују завештања фрањевцима.¹⁷ Због сличних завештања, остаје у домену претпоставке да

¹⁴ О фрањевачком гробљу и надгробним плочама, в. П. Мијовић, *О касноантичким и средњовековним гробљима Котора*, Бока 15–16 (1984) 161–192; V. Kovačević, *Novi nalazi zanatlija na franjevačkom groblju u Kotoru*, Годишњак Поморског музеја у Котору XLI–XLII (1993–1994) 151–154.

¹⁵ Завештани услов је био да књиге не смеју да се износе изван Котора – у противном треба да се врате у Катедралу, *МС*, I, 441.

¹⁶ *МС*, I, 438. (22. 10. 1327)

¹⁷ На првом месту жели да остави хиљаду перпера фрањевачком манастиру у Котору, а од те суме триста перпера иде за одржавање миса у истом манастиру, сто перпера за калеж, потом за комплетно црквено рухо *paramentum unum completum, una planeta dalmatica consueta*, у вредности од двеста перпера. Једном фрањевцу завештава шест перпера, а један перпер *pro soleis* братру Стефану, лектору оставља двадесет пет перпера за бревијар, а братру Лавренцију двадесет перпера за књигу (*pro libro uno*). За радове на дому фрањеваца оставља двеста перпера, а од остатка двадесет пет перпера треба да се направи црно мисно рухо

је и његов брат Никола Главати желео да почива на фрањевачком гробљу.¹⁸ Може се претпоставити да је Јелена, кћи покојног Медоша де Драго, изабрала фрањевачко гробље за место где треба да буде сахрањена будући да више завештања посредно упућују на то. Наиме, Јелена је завештала да након њене смрти кућа у којој живи (*item domus, ubi habitabat dicta Jelena, iuxta plateam sancti Triphonis*) припадне фрањевцима, а они заузврат треба за стално да се моле за спас њене и душе њених предака (*ipsa domus deveniat fratribus minoribus de conuentu Catari imperpetuo, quod de affictu et redditibus ispius domus fiant fratribus vestimenta, qui teneantur semper rogare deum pro anima Jelene et suorum defunctorum*). Даље, описујући како треба да буде украшено њено гробно место помиње и калез који је завештала фрањевцима: *Item ubi iacet dicta Jelena, fiat totum paramentum pro altari conpletum, scilicet unum de calicibus supradictis, misale et paramentum*. Врт који се налазио изнад Пуча (*super Puteo*), извора воде изван јужних градских бедема, у близини фрањевачког манастира, Јелена Драго је такође за стално оставила малој браћи *ut illuminent candelam*.¹⁹

Фрањевачка гробља су стекла велику популарност међу верницима, што је у складу са општим порастом угледа овог реда у градовима, као и њиховог залагања у оквиру припреме верника за смрт и неговања болесних. Међутим, одабир фрањевачког манастира за место сахрањивања Которана потребно је сагледати и у контексту црквене политике која је у последњим годинама треће деценије 14. века погађала Которску бискупију. У питању су казне интердикта и екскомуникације, које су између осталог, директно

за фрањевачку цркву *planeta nigra in ecclesia fratrum minorum*. Поново се враћа фрањевцима али онима из Дубровника, па им завештава за радове на цркви сто перпера, као и за мисе четрдесет перпера, а не заборавља ни кларисе Светог Влаха из Дубровника. Фрањевцима *de Daxa* и *monasterio Cremonensi* завештава по четири перпера. Након фрањевачког реда, Јован је даривао и доминиканце: дубровачким доминиканцима је завештао средства за одржавање хиљаду миса, *МС*, II, 1042. (15. 4. 1336.)

¹⁸ Николино прво завештање јесте фрањевцима из манастира у Дубровнику *pro centum missis cantandis*, а потом и которским фрањевцима *pro aliis centum missis*. Опоруке которских властелина, браће Николе и Јована Главатија, представљају праву ризницу података за разматрање тестаментарне праксе прве половине XIV века. Обе опоруке су врло брижљиво састављене, са изузетно бројним и промишљеним религиозним и каритативним легатима у оквиру делова који се односе на бригу за спас душе. О садржају *ad pias causas* опорука браће Главати, V. Živković, *On the trail of a painting bequeathed to St. George's abbey on the islet near Perast. The testaments of Nycolaus and Johannes Glauacti (as of 1327 and 1336)*, Зограф 38 (2014) 113–121.

¹⁹ *МС*, I, 1132. (3. 4. 1333)

погађале тестаментарну праксу.²⁰ Сама казна интердикта је подразумевала забрану служења литургије, јавног служења сакрамената, звоњења црквеног звона, свечаног сахрањивања, као и забрану служења миса за спас душе кажњених. Опоручитељи су се у таквим приликама за сахрањивање и служење миса *pro remedio animae* обрађали фрањевцима и доминиканцима који једини нису подлежали казни.²¹

Избор Катедрале Светог Трипуна за гробно место одражава веру Которана да ће им сахрањивање у близини реликвија светог мученика, градског патрона Котора, донети спасење и представља остваривање хришћанског концепта сахрањивања *ad sanctos*. Археолошка истраживања су показала да се у самој унутрашњости Катедрале налазило четрдесет пет колективних гробница, које су се активно користиле све до забране сахрањивања унутар зидина града. О симетричности распореда гробница вођено је рачуна само у олтарском простору.²² Добијање могућности сахрањивања у Катедрали одражавало је углед који је преминули имао за живота. Сачуване су плоче са гробница тројице

²⁰ Садржај опорукe Базилија Маговог (MC, I, 438, 22. 10. 1327.) врло убедљиво говори да је настала у време интердикта који је претходио оном из 1330–1331. године. О томе, в. В. Живковић, *Претње казном изопштења у Котору (XIII–XV век)*, Историјски часопис LX (2011) 123–138. О црквеним приликама и сукобима око избора которског бискупа Сергија Болице, в. *Историја Црне Горе*, 2/1, Титиград 1970, 92–93 (С. Ћирковић); L. Blehova Čelebić, *Hrišćanstvo u Boki 1200–1500*, Podgorica 2006, 47–50; J. J. Martinović, *Papinski interdikt i ekskomunikacija Kotorana u prvoj polovini 14. vijeka*, Hrvatsko-crnogorski dodiri : identitet povijesne i kulturne baštine Crnogorskog primorja, ur. L. Čoralić, Zagreb 2009, 147–155.

²¹ В. А. Pavlac, *Excommunication and Territorial Politics in High Medieval Trier*, Church History, Vol. 60, No. 1 (Mar. 1991) 20–36; R. H. Helmholz, *Excommunication in Twelfth Century England*, Journal of Law and Religion, Vol. 11, No. 1 (1994–1995) 235–253; R. N. Swanson, *Religion and Devotion in Europe, c.1215–c.1515*, Cambridge University Press 1995, 295–296.

²² Гробнице су пронађене на простору целе Катедрале, cfr. М. Крижанац, *Археолошка истраживања у цркви Св. Трипуна у Котору*, Гласник Српског археолошког друштва 10 (1995) 202–213. Сахрањивање се обављало и на простору испред сакристије и платоу између звоника Катедрале. Током археолошких истраживања пронађен је низ гробница прислоњених уз северни зид сакристије са спољне стране. Из 14. века имамо писани извор о гробници Раде, жене Марина де Брума која се налази испод звоника са стране према Бискупцији: *Item volo, quod sepultura viri mei et mea sub campanario ex latere episcopatus sit Domagne de Chiçi. Item sepultura extra ecclesiam fiat Mare, filie Obradi De Rille*. Клерици Светог Трипуна треба да одржавају мисе за њену и душе њеног супруга и предака, MC, II, 917 (19. 7. 1335).

каторских бискупа из 13. века које су накнадно уграђене у северни зид Реликвијара: Михаила из 1205. године, Сергија из 1219. године и Деодата из 1254. године. Садржај натписа на овим надгробним плочама говори о нади покојника у спасење и победу душе над смрћу. Епитаф бискупа Сергија гласи: *Sum pulvis factus pulvis de pulvere tractus. Sergius sum episcopus Leonis cuiusdam filius qui cum fratre meo episcopo P. sistimus inclusi in hoc tumulo. Omnes qui aspiciatis orate et pro nostis contagiis sedule Dominum deprecatae cuius discensus fuit millesimo CC nono X.* (У прах свој сам претворен, прах од праха постао. Сергије сам епископ, Леона неког син, ја и мој брат П. епископ, налазимо се затворени у овом гробу. Сви који угледате, молите и за наше гријехе вриједно Господа и измолите опроштај за оне, чија се смрт догодила 1219. године.) Патриције Деодат, бискуп Котора, завршава епитаф речима:... *corpus habet tumulus quod novimus in cinere. Spiritus astra patit quem spes est glorificari.* (... Тело за које знамо да је у праху, почива у гробу. Душа за коју има наде да буде слављена, тежи звездама.)²³

Привилегију сахрањивања у Катедрали добијали су и грађани који су се посебно истакли својим делима за добробит града и цркве. Када је подигнута романичка катедрала уз њен северни зид, испред сакристије, сазидан је аркадни трем под чијим је северним луком постављен саркофаг Андреје Сарацениса, ктитора првобитног мартријума Светог Трипуна саграђеног 809. године.²⁴ Када је каторски трговац Матија Бонасције донео 1227. године главу светог Трипуна из Цариграда, градске власти су му у знак поштовања дале место за његов мазулеј – под вестибулом близу великих врата Катедрале Светог Трипуна (*nobile Mausoleum sub vestibulo prope portam magnam Cathedraliis Ecclesiae B. Tryphonis*). О месту ове гробнице сазнаје се из записа канонске визитације каторског бискупа Марина Драга 1688. године.²⁵

Познатим подацима о сахрањивању угледника у Катедрали могу се придодати два опоручна завештања из 1330. и 1331. године. У питању су опоручитељи чија су занимања била посебно значајна за каторску комуноу: сликар и нотар каторске општине. Посебно занимљив јесте тестамент Стојана, сина покојног Николе Грка. Он је желео да буде сахрањен у

²³ S. Mijušković, *Natpisi katedrale sv. Tripuna*, 800 godina katedrale sv. Tripuna (1166–1966), Kotor 1966, 118–119.

²⁴ О питању гробнице Андреје Сарацениса и првобитног изгледа мартријума Светог Трипуна, J. Martinović, *Prolegomena za problem prvobitne crkve Svetog Tripuna u Kotoru*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji (даље: PPUD) 30 (1990) 10.

²⁵ I. Stjepčević, *Katedrala sv. Tripuna u Kotoru*, Split 1938, 35, n. 201.

Катедрали Светог Трипуна. Стојан је један од ретких који, осим болести,²⁶ наводи други разлог за састављање последњег завештања – пут у Апулију: *Ego Stoyanus, filius condam Nycole Greci, sanus mente et corpore, volens recedere in partibus Apulee puta[n]s euentus mortis, hoc meum ultimum condo testamentum*. Стојанова опорука прати уобичајено схему *item* завештања *ad pias causas*, те се може закључити да је син Николе Грка био римокатоличке вероисповести.²⁷ Свој тестамент завршава речима: *Item monumentum meum sit ecclesie sancti Triphonis*. Претходно је завештао да се одржавају у Катедрали мисе за спас његове и душе његових родитеља.²⁸ Остаје у домену претпоставки да ли је Стојан добио гробно место у Катедрали као наследник сликара Николе који је највероватније осликао унутрашњост Светог Трипуна. Такође би се могло претпоставити да је и сам био сликар, те се по том задатку спремао на пут за Апулију. Треба подсетити да је век касније, за живота изузетно цењени Которанин, сликар Ловро Добричевић добио породичну гробницу у Катедрали Светог Трипуна. На свечаном капитолу каноника Светог Трипуна 1441. године, истакнуто је занимање и порекло Ловрово – одлучено је да се *Magistro Laurentio pictori de Catharo*, као и његовим наследницима, уступи гробно место у Катедрали, код малих врата према бискупском двору, а са стране звоника цркве.²⁹

²⁶ Сви опоручитељи, осим Стојана Грка, који су изразили где желе да буду сахрањени, писали су своје последње завештање на умору, лежећи болесни. Уобичајене формуле исказивања разлога писања опоруке биле су: *Ego Marcus clericus, filius condam Petri Viti, infirmus iacens et mori metuens intestatus, hoc meum ultimum facio testamentum sana mente, memoria et loquela*. (MC, I, 680) или *Ego Rade, uxor Marini de Brum, infirma iacens, sanam tamen habens memoriam et loquelam, facio hoc meum ultimum testamentum*. (MC, II, 917) Разлоге писања последњег завештања у Задру, Трогиру, Дубровнику и Котору у позном средњем веку разматрао је Z. Ladić, *O razlozima sastavljanja kasnosrednjovjekovnih dalmatinskih oporuka*, Raukarov zbornik, Zagreb 2005, 607–623.

²⁷ За разлику од Стојана, други Грк чија је опорука сачувана у которском корпусу јесте *Costa Grecus*, највероватније православне вероисповести, будући да његово последње завештање не садржи нити један легат *ad pias causas*, MC, II, 412 (28. 7. 1333).

²⁸ MC, I, 628 (1. 9. 1330) R. Kovijanić, I. Stjepčević *Kulturni život staroga Kotora (XIV–XVIII vijek)*, Cetinje 1957, 93–101.

²⁹ На та врата су се примала деца коју су доводили на крштење (*super quam portam recipiuntur pueri intrantes ecclesiam ut bapticentur*), G. Brajković, *Slika Lovra Marinova Dobričevića na otoku Gospe od Škrpjela i njezini srebrni ukrasi*, PPUD 21, Fiskovićev zbornik I (1980) 390, 399, n. 15.

Највероватније је гробно место у Катедрали имао Марко, свештеник и нотар Которске општине *Marcus condam Petri, communis Catari iuratus notarius*.³⁰ Наиме, на почетку опоруке из 1331. године он каже да клерици Светог Трипуна треба да одржавају помене за спас његове душе и душа његових родитеља. Марко је желео да буде сахрањен покрај свог оца, који је такође био нотар (*Item volo, quod corpus meum sepeliatur in sepultura cum patre meo*).³¹

Након прегледа опоручног одређивања гробног места, с посебним освртом на гробље фрањевачког манастира и Катедралу Светог Трипуна, остаје отворено неколико питања која се тичу погребних обичаја. Сазнања о томе могу донекле да пруже опоруке из времена од 1326. до 1337. године. Наиме, у опорукама се помињу мисе за спас душе покојника и његових предака и обеди за сиромашне као делови обредних радњи који би уследили након сахрањивања. Литургија је представљала пут посвећивања сопствене душе Богу, а осим на церемонији сахране, помени имена покојника током читања канона, односно током консекрације хостије дешавали су се и на годишњим поменима, чиме се наглашавала повезаност живих и мртвих.³² Ова врста завештања среће се у готово свим опорукама Которана из времена од 1326. до 1337. године.

Знатно ређе имамо сачуване помене припреме обода (даће) за спас душе покојника. Ово завештање се среће тек у пет опорука. *Prandium pro anima* био је део фунерарног обреда и најближе повезан са комеморацијом и молитвама за спас душе покојника. Као део комеморативне праксе и бриге за спас душе организовао се након сахране и на годишњицу смрти

³⁰ Марко Петра Витовог је наследио свог оца, али је радио само до краја 1330. године када се разболео и неколико месеци касније умро. Марко Витов је био свештено лице – помиње се у нотарским исправама као клерик (MC, I, 627, 628, 680). Епитроп је опоруке Раде Баталове и Стојана Грка. Нотарске исправе је потписивао на више начина: *Et ego Marcus* или *Et ego Marcus condam Petri, communis Catari iuratus notarius* или *Ex quorum iudicum mandato ego Marcus condam Petri, communis Catari iuratus notarius, scripsi* или *Et ego Marcus condam Petri, communis Catari iuratus notarius, de mandato iudicum de verbo ad verbum scripsi nichil adens vel minuens* (MC, I, 515, 516, 518, 520, 529, 537, 545, et passim). Архивске податке везане за которске нотаре сабрао је Н. Фејић, *Которска канцеларија*, 36–39.

³¹ MC, I, 680. (30. 6. 1331)

³² R. N. Swanson, *Religion and Devotion in Europe*, 226–234; M. Bacci, *Investimenti per l'aldilà: arte e raccomandazione dell'anima nel Medioevo*, Laterza 2003, 45; E. Rava, *I testamenti raccontano: brevi storie di 'livornesi' nel Tardo Medioevo*, Nuovi Studi Livornesi, vol. XV (2008) 13–36.

опоручитеља.³³ Обичај је у неким приликама могао да добије и вид милосрдног дела, када би опоручитељ завештао припрему ручка за сиромашне *pro remedio animae*, испуњавајући први од захтева који је налагала највиша хришћанска врлина *caritas*.³⁴

Може се претпоставити да је овај обичај био више заступљен него што о томе сведоче његови помени у которским опорукама.³⁵ Обичај припреме обеда у знак сећања на умрлог и његове претке среће се у неким

³³ У питању је обичај *pietanza* који је био најчешће на удару критике Цркве. О томе, са становишта модела који је негован у фирентинским братовштинама, cfr. J. Henderson, *Piety and Charity in Late Medieval Florence*, The University of Chicago Press 1997² (1994¹) 166–168. О пореклу обичаја, в. F. S. Paxton, *Christianizing death: the creation of a ritual process in early medieval Europe*, Cornell University Press, 1996, 23–25; R. M. Jensen, *Dining with the dead: From the mensa to the altar in Christian late antiquity*, *Commemorating the dead: Texts and artifacts in context. Studies of Roman, Jewish, and Christian Burials*, ed. L. Brink O. P., D. Green, Berlin – New York 2008, 107–143. О сличним обележјима светковина поводом помена светом и помена умрлом, са поређењем Дубровника и средњовековне Србије, в. С. Бојанин, *Забаве и светковине у средњовековној Србији*, Београд 2005, 130–131.

³⁴ У дубровачким тестаментима с краја 13. и првих деценија 14. века, више пута се сусрећу завештања припреме обеда у знак сећања на умрлог и његове претке. Обичај је био да се обед приређује на дан покојникове смрти сваке године. О томе се сазнаје из опорукe презбитера *Cerne* који завештава *ut faciat prandium in die obitus mei omni anno*. Дobar увид о овом обичају пружа исцрпно завештање које је *Ursacius de Gulerico* забележио 1297. године у свом тестаменту. Одредио је када треба да се одржавају обеди за његову душу и душе његових најближих: *Item volo quod omni anno in octava sancti Francisci fiat prandium unum pro anima Marci fratri mei...Item de medio mensis aprilis fiat aliud prandium. Item in aniversario meo fiat tercium prandium. Item fiat unum prandium in aniversario Scimose uxoris mee. Et quolibet prandium predicatorum fiat de grossis triginta. Et ista prandia debeant facere omni anno fratribus minoribus. Monumenta historica Ragusina*, knj. IV, ed. J. Lučić, Zagreb 1993, 1276, 1277. О завештању вина, хране, као и обеда за спас душе у далматинским комунама, в. Z. Ladić, *Last Will: Passport to Heaven*, 291–297.

³⁵ Марко Станополи, свештеник у Цркви Свете Марије у Бару, завештао је знатан део имовине свом нећаку Марину, који је заузврат требало да прода вино које има у кући и да новац расподели за сиромашне, мисе и за обеде (*pro pauperibus, missis et prandiis*), *MC*, II, 279 (9. 2. 1333). Сирана посебно наглашава да од стоке и вина треба да се направи обед за њену душу: *Item volo, quod de vino, quod debeo habere in vineis, et de vaca, quam habeo apud Medoye, hominem Belcatii, fiat unum prandium pro anima mea. Item habeo, apud dictum Medoye unam vacam et unum bouem de la pripassa, aut dictus Medoye det vacam aut bouem predictos, qui uel que iungatur alteri vace pro uno prandio supradicto*, *MC*, I, 365 (23. 7. 1327).

опорукама Которана који су одредили своје гробно место. Раде, жена Марина де Брума, завештала је: *Item volo, quod fiant duo prandia; unum pro anima viri mei, et aliud pro anima mea perperorum XL*.³⁶ Стојан, син покојног Николе Грка, жели да се прода доњи део куће *domus inferior* и да се од новца приреди *unum prandium pro anima patris mei*. Потом напомиње да сличан обед треба да се направи и за душу његове мајке.³⁷ Презбитер Марко који је желео да почива у конкатедралној Цркви Свете Марије од реке, завештао је *tria plandia* за његову душу и душе његових родитеља. На првом месту завештао је да му сви которски клирици дођу на прве три *vigilia*. При крају опоруке дао је посебан захтев, драгоцен за разматрање погребних обичаја: сви свештеници Свете Марије, као и други клирици, треба да се окупе када он премине, али пре него што његова душа напусти тело, како би је препоручили – *Item volo, quod si ego deficerem, antequam anima exeat de corpore meo, clerici dicte ecclesie mee et de aliis clericis tot, quod sint omnes viginti, ad recomendandum animam meam conueniant*.³⁸

Састављање и судско оверавање последњих завештања била је пракса коју су усвојили сви чланови друштва которске комуне. Управо због тога опоруке представљају драгоцену врсту писаних извора који могу да пруже широки увид у живот комуне. Питање избора гробног места у градским црквама и манастирима изван бедема је овом приликом разматрано на основу сачуваних конкретних завештања. Међутим, детаљна анализа садржаја девоционалних завештања може знатно да употпуни сазнања о овој теми. У томе треба посебан нагласак ставити на анализу легата из комеморативног програма *pro remedio animae* (завештања миса, бдења, даривања литургијских дарова), који посредно могу да употпуне слику о фунерарној пракси у Котору 14. века.

³⁶ МС, II, 917.

³⁷ МС, I 628.

³⁸ Презбитер Марко именује за своје епитропе свог духовног оца презбитера Јунија, Теодора Гуиманоја и свог брата Јунија и под претњом изопштења (*sub pena excommunicationis*) треба да испуне његово последње завештање, и потом додаје: *Quod si non adimpleueritis, uos interpello apud deum omnipotentem, qui erit iustus iudex inter uos et me*, МС, II, 886 (16. 5. 1334).

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Извори – Primary Sources

- Kotorski spomenici. Prva knjiga kotorskih notara od god. 1326–1335*, ed. A. Mayer, Zagreb 1951.
- Kotorski spomenici. Druga knjiga kotorskih notara god. 1329, 1332–1337*, ed. A. Mayer, Zagreb 1981.
- Monumenta historica Ragusina*, knj. IV, ed. J. Lučić, Zagreb 1993.
- Statuta civitatis Chatari - Statut grada Kotora*, knj. 2, Kotor 2009 .

Литература – Secondary Works

- Ariès P., *Western attitudes toward death: from the Middle Ages to the present*, Johns Hopkins University Press, 1975.
- Arijes F., *O modernom osećanju porodice u testamentima i prema stanju grobova*, Eseji o istoriji smrti na Zapadu, Beograd (1989) 142–152.
- Bacci M., *Investimenti per l'aldilà: arte e raccomandazione dell'anima nel Medioevo*, Laterza 2003.
- Blehova Čelebić L., *Žene srednjovjekovnog Kotora*, Podgorica 2002.
- Blehova Čelebić L., *Hrišćanstvo u Boki 1200–1500*, Podgorica 2006.
- Boase T. S. R., *Death in the Middle Ages: mortality, judgment, and remembrance*, New York 1972.
- Bogojević-Gluščević N., *Forme testamenta u srednjovjekovnom kotorskom pravu*, Iz pravne prošlosti Kotora, Podgorica (1999) 33–37
- Brajković G., *Slika Lovra Marinova Dobričevića na otoku Gospe od Škrpjela i njezini srebrni ukrasi*, Fiskovićev zbornik I. Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 21 (1980) 387-402
- Cohn S. K., *The Cult of Remembrance and the Black Death. Six Renaissance Cities in Central Italy*, The Johns Hopkins University Press 1992.
- Harding V., *Whose body? A study of attitudes towards the dead body in early modern Paris*, The place of the dead: Death and remembrance in late medieval and early modern Europe, ed. B. Gordon, P. Marshall, Cambridge University Press 2000 170–187.
- Helmholz R. H., *Excommunication in Twelfth Century England*, Journal of Law and Religion, Vol. 11, No. 1 (1994–1995) 235–253.
- Henderson J., *Piety and Charity in Late Medieval Florence*, The University of Chicago Press 1997² (1994¹).
- Henderson J., *Religious Confraternities and Death in Early Renaissance Florence*, Florence and Italy. Renaissance Studies in Honour of Nicolai Rubinstein, ed. P. Denley, C. Elam, London 1988, 383–394.

- Ladić Z., *Legati kasnosrednjovjekovnih dalmatinskih oporučitelja kao izvor za proučavanje nekih oblika svakodnevnog života i materijalne kulture*, Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne znanosti HAZU, Tom 26 (2008) 1–28.
- Janeković Römer Z., *Na razmeđi ovog i onog svijeta. Prožimanje pojavnog i transcendentnog u dubrovačkim oporukama kasnoga srednjeg vijeka*, Otium 2 (1994) 3–15.
- Jensen, R. M. *Dining with the dead: From the mensa to the altar in Christian late antiquity*, Commemorating the dead: Texts and artifacts in context. Studies of Roman, Jewish, and Christian Burials, ed. L. Brink O. P., D. Green, Berlin – New York (2008) 107–143.
- Karbić M., Z. Ladić, *Oporuke stanovnika grada Trogira u arhivu HAZU*, Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru 43 (2001) 161–254.
- Klaić, N. *Problem najstarije dalmatinske privatne isprave*, Зборник радова Византолошког института 13 (1971) 57–74.
- Kovačević V., *Novi nalazi zanatlija na franjevačkom groblju u Kotoru*, Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru XLI–XLII (1993–1994) 151–154
- Kovijanić R., I. Stjepčević, *Kulturni život staroga Kotora (XIV–XVIII vijek)*, Cetinje 1957, 93–101.
- Ladić Z., *Last Will: Passport to Heaven. Urban Last Wills from Late Medieval Dalmatia with Special Attention to the Legacies Pro Remedio Animae and Ad Pias Causas*, Zagreb 2012.
- Ladić Z., *O nekim oblicima brige za siromašne i marginalne pojedince i grupe u dalmatinskim komunama u kasnom srednjem vijeku*, Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU 20 (2002) 1–28.
- Ladić Z., *O razlozima sastavljanja kasnosrednjovjekovnih dalmatinskih oporuka*, Raukarov zbornik, Zagreb (2005) 607–623.
- Martinović J., *Prolegomena za problem prvobitne crkve Svetog Tripuna u Kotoru*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 30 (1990) 5–29
- Martinović J.J., *Papinski interdict i ekskomunikacija Kotorana u prvoj polovini 14. vijeka*, Hrvatsko–crnogorski dodiri : identitet povijesne i kulturne baštine Crnogorskog primorja, ur. L. Čoralić, Zagreb 2009, 147–155.
- Metcalf P., R. Huntington, *Celebrations of death: the anthropology of mortuary ritual*, Cambridge University Press 1991.
- Mijušković S., *Natpisi katedrale sv. Tripuna*, 800 godina katedrale sv. Tripuna (1166–1966), Kotor 1966.
- Murray cfr. J., *Kinship and Friendship: The Perception of Family by Clergy and Laity in Late Medieval London*, Albion: A Quarterly Journal Concerned with British Studies, Vol. 20, No. 3 (Autumn, 1988) 369–385.
- Pavlac B. A., *Excommunication and Territorial Politics in High Medieval Trier*, Church History, Vol. 60, No. 1 (Mar. 1991) 20–36;
- Paxton F. S., *Christianizing death: the creation of a ritual process in early medieval Europe*, Cornell University Press 1996.

- Rava E., *I testamenti raccontano: brevi storie di 'livornesi' nel Tardo Medioevo*, Nuovi Studi Livornesi, vol. XV (2008) 13–36.
- Ravančić G., *Oporuke, oporučitelji i primatelji oporučnih legata u Dubrovniku s kraja trinaestoga i u prvoj polovici četrnaestog stoljeća*, Povijesni prilozi 40 (2011) 97–120.
- Štjepčević I., *Katedrala sv. Tripuna u Kotoru*, Split 1938.
- Swanson R. N., *Religion and Devotion in Europe, c.1215–c.1515*, Cambridge University Press 1995.
- Wray Shona Kelly and R. Cossar, *Wills as Primary Sources*, Understanding Medieval Primary Sources: Using Historical Sources to Discover Medieval Europe, ed. J. T. Rosenthal, New York 2012, 59–71.
- Živković V., *On the trail of a painting bequeathed to St. George's abbey on the islet near Perast. The testaments of Nycolaus and Johannes Glauacti (as of 1327 and 1336)*, Зограф 38 (2014) 113–121.
- Богојевић-Глушчевић Н., *Поријекло и установљење нотарске службе у средњовјековним источнојадранским градовима*, Бока 27 (2007) 7–15 [Bogojević-Gluščević N., *Porijeklo i ustanovljenje notarske službe u srednjovjekovnim istočnojadranskim gradovima*, Boка 27 (2007) 7–15]
- Бојанин С., *Забаве и светковине усредњовековној Србији*, Београд 2005 [Bojanin S., *Zabave i svetkovine usrednjovekovnoj Srbiji*, Beograd 2005]
- Бубало Ђ., *Српски номици*, Београд 2004 [Bubalo Ђ., *Srpski nomici*, Beograd 2004]
- Ердељан Ј., *Погребни обреди и надгробна обележја*, Приватни живот у српским земљама средњег века, ур. С. Марјановић-Душанић, Д. Поповић, Београд (2004) 419–443 [Erdeljan J., *Pogrebni obredi i nadgrobna obeležja*, Privatni život u srpskim zemljama srednjeg века, ur. S. Marjanović-Dušanić, D. Popović, Beograd (2004) 419–443]
- Живковић В., *Претње казном изопштења у Котору (XIII–XV век)*, Историјски часопис LX (2011) 123–138 [Živković V., *Pretnje kaznom izopštenja u Kotoru (XIII–XV век)*, Istorijски časopis LX (2011) 123–138]
- Живковић В., *Религиозност и уметност у Котору (XIV–XVI век)*, Београд 2010 [Živković V., *Religioznost i umetnost u Kotoru (XIV–XVI век)*, Beograd 2010]
- Историја Црне Горе*. Књ. 2, *Од краја XII до краја XV вијека*, т.1, Титоград 1970 [Istorija Crne Gore, knj. 2, *Od kraja XII do kraja XV vijeka*, t. 1, Titograd 1970]
- Крижанан М., *Археолошка истраживања у цркви Св. Трипуна у Котору*, Гласник Српског археолошког друштва 10 (1995) 202–213 [Križanac M., *Arheološka istraživanja u crkvi Sv. Tripuna u Kotoru*, Glasnik Srpskog arheološkog društva 10 (1995) 202–213]
- Мијовић П., *О касноантичким и средњовековним гробљима Котора*, Бока 15–16 (1984) 161–192 [Mijović P., *O kasnoantičkim i srednjovekovnim grobljima Kotorа*, Boка 15–16 (1984) 161–192]
- Петровић Ђ., *Прилог проучавању средњовековних градских гробаља*, Гласник Етнографског музеја у Београду 35 (1972) 69–86 [Petrović Ђ., *Prilog proučavanju srednjovekovnih gradskih grobalja*, Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu 35 (1972) 69–86]

- Поповић Д., *Српски владарски гроб у средњем веку*, Београд 1992 [Popović D., *Srpski vladarski grob u srednjem веку*, Beograd 1992]
- Синдик И., *Комунално уређење Котора од друге половине XII до почетка XV столећа*, Београд 1950 [Sindik I., *Komunalno uređenje Kotora od druge polovine XII do početka XV stoleća*, Beograd 1950]
- Ђоровић В., *Прилог проучавању начина сахрањивања и подизања надгробних споменика у нашим крајевима у средњем вијеку*, *Старинар* 4 (1877) 127–147 [Đorović V., *Prilog proučavanju načina sahranjivanja i podizanja nadgrobnih spomenika u našim krajevima u srednjem vijeku*, *Starinar* 4 (1877) 127–147]
- Фејић Н., *Которска канцеларија у средњем веку*, *Историјски часопис* 27 (1980) 5–62 [Fejić N., *Kotorska kancelarija u srednjem веку*, *Istorijski časopis* 27 (1980) 5–62]

Valentina Živković

REFERENCES TO BURIAL PLACES
IN THE TESTAMENTS OF KOTOR CITIZENS (1326–1337)

Summary

This paper discusses the references to the burial places within the preserved corpus of the testaments of Kotor residents from 1326 to 1337. The main aim of the paper is to determine the existence of this kind of legacy within the formal and content structure of *ad pias causas* bequests, followed by an analysis of the selection of burial places from the standpoint of the broader context of funeral practices in late medieval Kotor.

Of a total of 74 wills, only seven testators referred to their funerals, whether it concerned the choice of burial places, the entombment or tomb ornamentation. The most commonly mentioned preferred places of burials of Kotor residents were the Cathedral of Saint Tryphon and the Franciscan convent cemetery. The preference of the Cathedral of St. Tryphon for the grave sites reflected the faith of Kotor residents to be buried near the sacred reliquary of the martyr, the town's patron saint, thus bringing salvation and realizing the concept of an *ad sanctos* burial. The residents who had particularly distinguished themselves by their actions for the benefit of the town and the church enjoyed the privilege of being buried in the cathedral. The known data on the dignitaries entombed in the Cathedral also included two bequests from 1330 and 1331 from testators whose professions were particularly important for the Kotor commune: the town artist and the notary public of Kotor.

On the other hand, Franciscan cemeteries gained great popularity among the faithful in accordance with the increasing of this order's reputation in the towns. However, the opting of Kotor citizens for the Franciscan convent for burial was viewed in the context of church policy which prevailed during the end of the third decade of the 14th century in the Kotor bishopric. These included the penalties of excommunication and interdict, which among others, directly affected testamentary practice. Only the mendicant orders were exempt from penalties.

The paper also researches the issue of funerary rites, about which it is possible to learn more from the contents of the testaments. A particular emphasis was placed on the references of the preparation of funeral feasts for the souls of the deceased – *prandium pro anima* – which in some instances acquired the mode of charitable work, when the testator would bequeath meals

for the destitute. These are the practices most closely associated with the commemoration and *pro remedio animae* prayers.

Keywords: testaments, late medieval Kotor, burial place, *ad pias causas* bequests, Cathedral of Saint Tryphon, Franciscan convent, prandium pro anima.

Чланак примљен: 17. 03. 2017.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 26. 04. 2017.

